

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TURKIY DAVLATLAR TASHKILOTI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI
TOSHKENT XALQARO UNIVERSITETI
O'ZBEKISTON MILLIY MEDIA BIRLASHMASI**

**“ALP ER TO'NGA AVLODLARI – QORAXONIYLAR: TURKIY
DUNYO VA ISLOM OLAMI QORAXONIYLAR DAVRIDA”
xalqaro anjuman ilmiy to'plami**

Toshkent, 16-oktabr, 2025-yil

**TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK
UNIVERSITETI**

**SHARQ MADANIYATI VA MEROSINI TADQIQ ETISH
ILMIY-TADQIQOT MARKAZI**

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar:
Turkiy dunyo va islom olami
qoraxoniylar davrida**

**mavzusidagi xalqaro anjuman ilmiy
to'plami**

2025-yil 16-oktyabr

TOSHKENT– 2025

QORAXONIYLAR DAVRI MARKAZIY OSIYONING TURKIY QABILALARI ETNOGEOGRAFIYASIGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR

Bexzodjon Zokirov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti v.b.,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyosida yashagan turkiy qabilalarning etnogeografik joylashuvi, etnik tarkibi va o'zaro siyosiy-madaniy munosabatlari ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy manbai sifatida Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari, shuningdek, arab va fors tilli yozma manbalar hamda zamonaviy tarixshunoslik yutuqlaridan foydalanilgan. Maqolada qarluq, chigil, yag'mo, arg'u, tuxsi, xalaj va boshqa turkiy qabilalarning hududiy tarqalishi, xo'jalik faoliyati, siyosiy nufuzi va etnik maqomi yoritiladi. Qoraxoniylar davlati qabilalar ittifoqi asosida shakllangan ko'p qabilali siyosiy uyushma sifatida baholanib, uning etnik-siyosiy poydevori tahlil etiladi. Shuningdek, turkiy va sug'diy aholi o'rtasidagi ikki tillilik, madaniy hamkorlik va etnik integratsiya jarayonlariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, XI asrda Markaziy Osiyoda yagona turkiy etnos va mutlaq umumturkiy til mavjud bo'lmagan bo'lib, qabilaviy va hududiy lahjalar umumiy aloqa vositasi sifatidagi qarluq-chigil dialekti asosida uyg'unlashgan. Maqola Qoraxoniylar davri etnik tarixini xolis va kompleks yondashuv asosida yoritishi bilan ahamiyatlidir.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar davlati, turkiy qabilalar, etnogeografiya, Devonu lug'otit turk, qarluq, chigil, yag'mo, Markaziy Osiyo.

Abstract: This article examines the ethnogeographical characteristics of Turkic tribes inhabiting Central Asia during the Karakhanid period, focusing on their territorial distribution, ethnic composition, and socio-political relations. The primary source of the study is Mahmud al-Kashgari's *Dīwān Lughāt al-Turk*, along with Arabic and Persian written sources and modern historiographical research. The article analyzes the roles of major Turkic tribes such as the Karluks, Chigils, Yaghmas, Arghus, Tuhsis, Khalaj, and others within the ethnic and political structure of the Karakhanid state. The Karakhanid polity is interpreted as a multi-tribal political union formed on the basis of tribal alliances rather than a single ethnic group. Special attention is paid to ethnocultural interactions, bilingualism between Turkic and Sogdian populations, and processes of ethnic integration in urban and rural environments. The study demonstrates that in the eleventh century there was no fully unified Turkic ethnicity or standardized common Turkic language; instead, regional and tribal dialects coexisted and gradually converged around the Karluk-Chigil dialect as a common medium of communication. The article contributes to a more balanced understanding of the ethnic history of the Karakhanid period by emphasizing the dynamic and multi-layered nature of ethnogeographical and linguistic processes in medieval Central Asia.

Keywords: Karakhanid State, Turkic tribes, ethnogeography, Dīwān Lughāt al-Turk, Karluks, Chigils, Yaghmas, Central Asia.

Qoraxoniylar davlatining etnik-siyosiy asosi turkiy qabilalarning ittifoqiga tayanib qurilgan bo'lib, bu davlatchilik an'analari ushbu qabilalar uchun yangi emasligini ko'rsatadi. Aksincha, Qoraxoniylar davlati ilgari turkiy davlat tuzilmalarining merosxo'ri sifatida davlat boshqaruvi, hududiy tashkilot va etnik munosabatlar sohasidagi boy tajribalarni tadrijiy rivojlantirgan.

XI asr Markaziy Osiyo etnogeografiyasi haqida mulohaza bildirar ekanmiz, ushbu davrda mintaqada muhim o'rin tutgan *qarluq* qabilalari ittifoqini alohida qayd etish lozim. Sababi, ushbu davrlarga qadar *qarluqlar* nafaqat Sirdaryo va Amudaryo oralig'ida, balki mintaqaning shimol va shimoliy-sharqiy hududlarida ko'chib, boshqa elatlarning tarkibiga kirgan. Xususan, al-Mas'udiy (IX asr oxiri–X asr o'rtalari) Orol dengizi yaqinidagi cho'llarda yashovchi *o'g'uzlar* bilan bir qatorda qarluqlarni ham tilga oladi¹. Mahmud Koshg'ariy *qarluqlar* haqida “*Ular turklarning bir turi bo'lib, lardan boshqadir*” deya ma'lumot beradi².

Shuningdek, *qarluqlar* haqida X asrda yaratilgan yozma manbalar ham muhim etnogeografik ma'lumotlarni o'zida mujassam etgan. Jumladan, “Hudud al-olam” asarida *qarluqlar* egallab turgan hudud sharqda Tibet, g'arbda *g'uzlar*, shimolda *chigil* va *to'g'uz-o'g'uz* qabilalari, janubda esa Movarounnahr o'lkalari bilan chegaralangani qayd etiladi³.

K.Sh.Shoniyozov qarluqlarni ularning joylashuv makoniga qarab to'rt asosiy guruhga ajratadi. Birinchi guruh Ili daryosining shimolida joylashgan etnik jamoani tashkil etgan. Ikkinchi guruh Hangay tog'lari etaklari va Tannu-Ola mintaqalarida istiqomat qilgan. Uchinchi guruh Sharqiy Turkistonning g'arbiy hududlarida shakllangan bo'lsa, to'rtinchi guruh Toxariston va Hindistonning shimoliy o'lkalarida vujudga kelgan etnik jamoalardan iborat edi⁴. Ushbu ma'lumotlar qarluqlarining keng hududiy tarqalishini va ularning etnogeografik jihatdan turli muhitlarga moslashganligini ishora qiladi.

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент: Шарқ, 2001. –Б. 266.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. –Б. 498.

³ Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари. –Дисс. тар. фан. номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 49.

⁴ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 340.

Shu bilan birga, “Devon”da keltirilgan ma’lumotlar qarluqlarni mustaqil yetakchi qabila sifatida emas, balki ayrim hollarda boshqa qabilalarga tobe bo’lgan, *turkmanlar* tarkibiga kiruvchi etnik guruh sifatida tasvirlaydi. Xususan, Mahmud Koshg’ariy: “*qarluq turkmanlarining bir guruhi. Ular ko’chmanchi bo’lib, o’g’uzlardan boshqa, ular ham turkmandir*” deb ta’kidlaydi¹. Ushbu ma’lumotlar *qarluq* qabilasining Qoraxoniylar davlati doirasidagi o’rni va maqomi vaqt o’tishi bilan o’zgarib borgan, ularning etnogeografik va etno-ijtimoiy holati dinamik xarakterga ega bo’lganini ko’rsatadi.

XI asrga kelib, ya’ni Mahmud Koshg’ariy “Devonu lug’otit turk” asarini yozgan davrda, *qarluq* qabilasining turkiy qabilalar ittifoqi doirasidagi yetakchi mavqei ma’lum darajada susaygan bo’lishi ehtimoldan holi emas. Biroq Mahmud Koshg’ariy tomonidan qarluqlarni turkmanlarning bir toifasi sifatida qayd etilishi ilmiy jihatdan muayyan baxsli masalalarni keltirib chiqaradi. Ehtimol, muallif bu bilan butun *qarluq* etnosi emas, balki turkmanlar tarkibida yashagan *qarluq* qabilasiga mansub ayrim guruhlarini nazarda tutgan bo’lishi mumkin. Ushbu holat qarluqlarning etnik maqomi va ijtimoiy-siyosiy o’rni XI asrga kelib bir xil emas, balki hududiy va siyosiy sharoitga bog’liq holda farqlangan bo’lishi mumkinligi haqidagi mulohazalarni keltirib chiqaradi².

Qoraxoniylar davlati etnik tarkibida *qarluqlar* bilan bir qatorda *chigil* va *xalach* qabilalari ham muhim o’rin tutadi. Chigil qabilasi IX–XI asrlarda Issiqko’l atrofida yashagan. “Hudud al-olam”da yozilishicha, *chigillar* qarluqlarning shimolida va Issiqko’lning janubida yashagan. “Devonu lug’otit turk” asarida qayd etilishicha, “chigil – Barsixon janubidagi Qiyas shaharchasi, Tarozi yaqinidagi chigil shaharchasi va Qo’shg’ar yaqinidagi bir qancha qishloqlarda yashagan uch elatning nomidir”³. Barsixon shahri “Hudud al-olam”da qayd etilishicha, Issiqko’lning janubida joylashgan bo’lsa, Qiyas Issiqko’lning janubiy-sharqidagi shaharlardan biri edi. Shuningdek, Mahmud Koshg’ariy Qiyasni *tuxsi* va *chigil* shaharlaridan biri deb ta’riflaydi⁴. Ushbu ma’lumotlar chigillarning Qoraxoniylar davlati hududida keng geografik makonda joylashganligini ko’rsatadi.

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 439.

² Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиги тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 47.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 343.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1963. – – Б. 187.

Chigillarning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lib, ularning iqtisodiy hayoti qoramol, qo'y-echki va ot-yilqi boqishga tayangan. Shu sababli ularning katta qismi ko'chmanchi chorvador sifatida o'tovlar va kapalarda yashagan. Biroq shahar va qishloqlarda istiqomat qilgan chigil guruhlar orasida dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan yarim o'troq aholi ham mavjud edi. Chigil qabilasi Qoraxoniylar davlati siyosiy, iqtisodiy va harbiy hayotida muhim o'rin tutgan. Ular totemi hisoblangan "*arslon*" atamasining xoqonlar unvonlarida qo'llanilishi ham bu qabilaning nufuzidan dalolat beradi. Shu bilan birga, chigillardan tashkil topgan maxsus harbiy bo'linmalar xoqonlarning harbiy yurishlarida faol ishtirok etgan¹.

Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida qayd etilgan yana bir etnonim *xalaj* bo'lib, ular Talas vodiysida (uning yuqori qismida) joylashgan. Xalajlarning qishki joylari esa Tarozi shahrining sharqida edi. E'tiborlisi, Yettisuvda *xalajlar* son jihatidan uncha ko'p bo'lmagan. Mahmud Koshg'ariyning ma'lumotlarida Yettisuvda xalajlarning faqat ikki guruhi joylashgan². Ular ham *chigillar* kabi Qoraxoniylar davlati siyosiy hayotida faol ishtirok etgan va ushbu davlatning etnik-siyosiy poydevorini shakllantirishda muayyan o'rin tutgan. Keyingi davrlarda xalajlarning bir qismi Movarounnahrning markaziy viloyatlariga kirib kelib, mahalliy o'troq aholi bilan aralashgan holda tadrijiy ravishda o'troqlashib borgan.

"Devon"da qayd etilgan yana bir etnik birlik nomi *tuxsi* bo'lib, ular turkiy qabilalardan biri sifatida asosan Issiqko'lning janubiy qismida, Qiyas shahri atrofida istiqomat qilgan. Mahmud Koshg'ariy tuxsilarni *yag'mo* va *chigil* qabilalari bilan yaqin aloqada, o'zaro aralash holda yashaganini ta'kidlaydi³. U til xususiyatlarini izohlar ekan, *tuxsi*, *chigil* va *yag'mo* qabilalarining til jihatdan deyarli farq qilmasligini qayd etadi.

"Devonu lug'otit turk" asarida ushbu qabilalarning xo'jalik faoliyati va turmush tarzi o'rtasida ham yaqinlik mavjudligi haqida ma'lumotlar berilgan. Jumladan, Mahmud Koshg'ariy "bista" atamasini izohlar ekan, uning savdo-sotiq bilan bog'liq xizmat turini ifoda etishini qayd etib, bu kabi xo'jalik amaliyotini *tuxsi*, *chigil* va *yag'mo* qabilalari orasida shaxsan kuzatganini ta'kidlaydi⁴. Ushbu ma'lumotlar tuxsilarining nafaqat til, balki

¹ Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиги тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 51.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 422.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 93.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 52.

iqtisodiy faoliyat jihatidan ham qo'shni qabilalar bilan umumiylikka ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, asarda *tuxsi* qabilasining *chigil* va *yag'mo* qabilalari bilan yondosh hududda yashagani, ularning tili, fe'l-atvori va turmush tarzi yaqin ekanligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, Mahmud Koshg'ariy tuxsilarni yirik qabilalarga yaqin, ammo son jihatdan nisbatan kichik etnik guruh sifatida tavsiflaydi.

Yag'molarning salmoqli qismi (IX asr oxiri – X asr boshlarida) bir necha guruhlariga bo'linib, Qashgar, Tangritog' tog'larining sharqiy va janubi-sharqiy yon bag'irlarida, Norin daryosining yuqori oqimiga kelib o'rinishadilar. Bularning kichik bir guruhi Turfan havzasida ham yashagan. Yag'molarning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lib, ularning ot va yilqilari ko'p bo'lgan. Shu o'rinda, Yag'molarning Farg'onaning shimoliy mintaqalari va unga tutash hududlarda bu yerda yashovchi qabilalar bilan doimiy madaniy aloqalari bo'lgan. Mahmud Koshg'ariy qayd etishicha, “*tillarning yengili o'g'uzcha¹, eng to'g'risi, yaxshisi – yag'mo, tuxsi qabilalarining tili...*” deb yozgan edi. Shu bilan birga, u *yag'mo* tilining Sirdaryo sohillarida va Ili-Chu oralig'ida yashovchi *arg'u* qabilasi tiliga yaqinligini aniq qayd etgan². Ushbu ma'lumotlar yag'molarning Qoraxoniylar davlati etnik-madaniy tarkibida muhim o'rin tutganini va ularning qo'shni turkiy qabilalar bilan til va madaniyat jihatidan yaqin ekanligini ko'rsatadi.

Qoraxoniylar davlati tarkibidagi yirik turkiy qabilalardan yana biri *arg'ular*dir. *Arg'ular* qadimiy turkiy qabilalar qatoriga kirib, tadqiqotchi N.A.Aristov *arg'u* va *basmil* qabilalarini bir qabilaning ikki xil nomlanishi sifatida talqin qiladi. Bu so'zlarning ma'nosi “*aralash*”, “*qo'shilgan*”, ya'ni bir qancha urug'lardan tashkil topgan deganidir³. Biroq Mahmud Koshg'ariy “Devonu lug'otit turk” asarida *arg'u* va *basmil* qabilalarini alohida-alohida tilga olib, ularga mustaqil tarzda ta'rif beradi⁴. Bu esa ushbu qabilalarning etnik jihatdan yaqin bo'lishi mumkinligini istisno etmagan holda, ularni bir xil qabila sifatida to'liq aynilashga ehtiyotkorlik bilan yondashish zarurligini ko'rsatadi.

Turkiy qabilalarning etnogeografik tarixi tahlil etilganda, har bir qabilaning o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlarni

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 268.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 66.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 354.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девони луғотит турк. Индекс-луғат. –Б. 391-392.

boshdan kechirganligi aniq bo'ladi. Ayrim yirik qabilalarning o'zaro birlashib davlat tashkil etishi natijasida qo'shni va nisbatan kichik qabilalar ular tarkibiga singib ketgan, ba'zida esa hatto o'z etnik nomini ham o'zgartirgan holatlar kuzatiladi. Shuningdek, tarixiy jarayonlarda yagona bir qabilaning ijtimoiy-siyosiy beqarorlik yoki hududiy o'zgarishlar ta'sirida bir necha guruhlariga bo'linib, turli hududlarga tarqalishi ham tabiiy hol sifatida namoyon bo'lgan¹. Bu kabi jarayonlar etnik guruhlarining nomlanishi va identifikatsiyasida o'zgarishlar yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, turkiy qabilalar va etnik guruhlarining kelib chiqishi tarixini o'rganish dolzarb ilmiy masalalardan biri bo'lib, ayrim qabilalar haqidagi ma'lumotlar hozirga qadar juda cheklangan holda saqlanib qolgan. Ana shu holatni inobatga olgan holda aytish mumkinki, *arg'u* va *basmil* qabilalarining bir etnik negizga ega bo'lib, bir qabilaning ikki xil nom bilan atalib kelinishi ehtimoldan xoli emas². Bu ehtimol etnogeografik harakat, siyosiy tobelik va manbalardagi terminologik tafovutlar bilan izohlanishi mumkin.

Mahmud Koshg'ariy ma'lumotlariga ko'ra, *arg'u* qabilasi asosan Isfijob va Bolasag'un shaharlarining o'rtasidagi shaharlarda va qishloqlarda istiqomat qilgan hamda ushbu hududlarda katta siyosiy-ijtimoiy nufuzga ega bo'lgan. "Devonu lug'otit turk"da keltirilgan ma'lumotlar arg'ularning hozirgi Chimkentdan To'qmoqqa qadar bo'lgan hududlarda, shuningdek, butun Farg'ona vodiysida tarqalgan holda yashaganini ko'rsatadi. X asr oxiri - XI asr boshlarida Yettisuvda joylashgan arg'ularning salmoqli qismi Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysiga kelib yashaydilar. Arg'ular nafaqat demografik jihatdan, balki davlat boshqaruvida ham faol ishtirok etgan etnik guruh sifatida namoyon bo'lgan. Biroq XI asrga kelib, *arg'u* qabilasi o'zining ilgari siyosiy va ijtimoiy mavqeini ma'lum darajada yo'qotgan. Shunga qaramay, ular yuqorida qayd etilgan hududlarda yashashda davom etgan.

Mahmud Koshg'ariy asarida nafaqat Markaziy Osiyodagi turkiy qabilalar, balki ularga qo'shni bo'lgan forsiyzabon etnoslarning ham hududiy joylashuvi qayd etilgan. Xususan, muallif asarida turkiylar bilan yonma-yon yashagan qabila sifatida *sug'dliklar* tilga olinadi. U yozishicha,

¹ Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 53.

² Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 54.

turklar va *sug'dliklar* bir-birining tilini bilgan. Ayniqsa, Yettisuvda yashovchi *sug'dak*, *kanjak* va *arg'ular* har ikki til – *sug'd* va *turkiy* tilida barobar gaplashganlar¹. Ikki tilni – *sug'd* va *turkiy*, keyinchalik *tojik* tilida so'zlovchi aholi Movarounnahrning shahar va qishloqlarida ham oz bo'lmagan.

Arab va forsiy tilli manbalarda qayd etilishicha, turkiy xalqlar qaysi hududda yashamasin, *sug'diylar* ham o'sha yerda yashab kelganlar. Shu sababli Mahmud Koshg'ariy (XI asr) o'z davrida keng tarqalgan quyidagi xalq maqolini keltiradi: "*Totsiz (sug'dsiz) turk bo'lmas, boshsiz bo'rk bo'lmas*"². Boshqacha qilib aytganda, bosh qalpoqsiz bo'lmagandek, turk ham *sug'dsiz* bo'lmagan, deya turk-*sug'd* munosabatlari simbiozi uzoq tarixiy jarayonlar borib taqalishiga ishora qiladi.

O'z navbatida, turkiy aholi bilan shaharlarda va qishloqlarda birga yashagan *sug'diylar* (*sug'daklar*) *sug'd* va *turk* tillarini baravar bilganlar. Mahmud Koshg'ariy yozishicha: "*Bolasag'unliklar sug'dcha va turkcha so'zlashadilar. Taroz va Madantulbayza shaharlarining xalqi ham sug'dcha, ham turkcha gaplashadilar*"³. Bu ma'lumotlar turkiy va *sug'diylar* o'rtasida ikki tilli muloqotning keng tarqalganini hamda ularning madaniy hamjamiyatda faol ishtirok etganini ko'rsatadi.

"Devonu lug'otit turk" turkiy qabilalar tili va lahjalarining hududiy tarqalishini, umumturkiy dialektning shakllanishini, shuningdek, madaniy hamkorlik va ijtimoiy integratsiya jarayonlarini yoritadi. Bu ma'lumotlar Markaziy Osiyoda etnolingvistika, tarixiy va etnografik tadqiqotlar uchun asosiy manba vazifasini o'taydi. Shuningdek, ushbu davrda mintaqada to'liq identiklikka ega yagona turkiy etnos bo'lmagan kabi, mukammal shakllangan umumiy turkiy til ham mavjud bo'lmaganligiga ishora qilinadi. Bu holat, avvalo, ushbu davrda turkiy aholi o'rtasida qabilaviy va hududiy lahjalar kuchli saqlanib qolganligi bilan izohlanadi.

Mahmud Koshg'ariyning diqqat e'tibori asosan ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turkiy qabilalar tiliga qaratilgan bo'lib, Farg'ona, Toshkent vohasi, Zarafshon hamda Qashqadaryo–Surxon vohalarida istiqomat qilgan turg'un aholi til xususiyatlarini maxsus o'rganish uning asosiy vazifasiga kirmagan. Biroq u ushbu hududlarni umumiy holda "*Xoqoniya o'lkasi*" deb atab, bu yerda yashovchi turkiy xalqlarning tilini nisbatan

¹ Махмуд Кашғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 65.

² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 262.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 262.

ravon, ochiq va me'yoriy turkcha sifatida baholaydi. Bu esa Qoraxoniylar hududida umumturkiy til muhitining mavjud bo'lganini anglatadi.

Shu bilan birga, Mahmud Koshg'ariy asarida qabilaviy lahjalar mavjudligi ham aytib o'tilgan. U "*qay, yobaku, basmil, totor qabilalarining har birining tili o'ziga xosdir, shu bilan birga ular turkchani yaxshi biladilar,*" deb ta'kidlaydi¹. Bu ma'lumotdan ko'rinib turibdiki, mazkur qabilalar turkiyzabon etnoslar bo'lib, ular umumturk tilidan tashqari o'z qabilaviy lahjalariga ham ega bo'lgan. Demak, XI asrda til birligi to'liq bir xil shaklda emas, balki ko'p qatlamli – umumturk va mahalliy lahjalar uyg'unligi asosida qaror topgan.

Qarluqlar Qoraxoniylar hukmronlik qilgan hududlarda *yag'mo, arg'u, tuxsi, yobaku* kabi boshqa turkiy qabilalar ham yashagan bo'lib, ularning lahjalari *qarluq-chigil* dialektidan ma'lum darajada farq qilgan. Mahmud Koshg'ariy bu farqlarni qayd etar ekan, shuni ham ko'rsatadiki, *qarluq-chigil* dialekti ushbu hududda yetakchi til asos sifatida shakllanib borgan. Ayni shu dialekt keyinchalik umumiy elat tili funksiyasini bajarib, turli qabilaviy lahjalarni birlashtiruvchi omilga aylangan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, qabilalar tillaridagi farqlar ularni yagona etnik birlik – keyinchalik shakllangan *o'zbek elati* tarkibiy qismi sifatida baholashga to'sqinlik qilmaydi. Chunki X–XI asrlarda qabilaviy va hududiy lahjalar bilan bir qatorda, barcha turkiy aholi uchun tushunarli bo'lgan umumiy dialekt mavjud bo'lgan. Bu dialekt aynan *qarluq-chigil* asosida qaror topgan edi².

Uyg'urlar haqida so'z yuritar ekan, Mahmud Koshg'ariy "*ularning tili turkchadir, lekin o'zlari o'zaro so'zlasha oladigan yana bir boshqa tillari ham bor,*" deb ta'kidlaydi³. Ushbu fikrdan kelib chiqib, uyg'urlar orasida ham umumturk til bilan birga qabilaviy yoki mahalliy nutq shakllari mavjud bo'lgan, degan xulosa chiqarish mumkin. Olimning asarida o'ziga xos etnogeografik yondashuv yaqqol ko'rinadi. Uning qayd etishicha, shahar madaniyati va fors-tojik aholisi bilan kam aloqada bo'lgan, vohalardan tashqarida yashovchi ko'chmanchi aholi tili nisbatan "*eng to'g'ri va aniq til*" hisoblangan. Bu holat tilning geografik muhit, xo'jalik turi va etnik aloqalarga bog'liq holda shakllanganini ko'rsatadi.

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 65.

² Шониёзов К. Ўзбек халқининг ш
аклланиш жараёни... –Б. 319.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 65.

Umuman olganda, “Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan ma’lumotlar XI asr turkiy jamiyatida til birligi qabilaviy xilma-xillik, hududiy tafovut va umumturkiy aloqa vositasi uyg‘unligi negizida shakllanganini ochib beradi. Asar turkiy xalqlarning etnogeografiyasi va til tarixi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yoritib beruvchi nodir manba sifatida katta ilmiy qimmatga ega.

Qoraxoniylar davlati tarkibidagi qabilalar masalasi jamiyat va davlat tarixi uchun alohida ahamiyatga ega bo‘lgan muhim omil hisoblanadi. Qabilalarning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniy taraqqiyoti hamda ularning o‘zaro birlashganlik darajasi mavjud davlatning barqarorligi va rivojini ta’minlab bergan. Shu boisdan, hozirgi zamon ilmiy tadqiqotlarida turkiy davlatlar tarixini o‘rganish ularning tarkibidagi har bir qabilaning etnik tarixi va etnogeografik xususiyatlarini tahlil qilish bilan uzviy bog‘liq holda olib borilishi lozim.

Chunki har bir qabila davlatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ma’lum darajada o‘z o‘rniga ega bo‘lib, hududiy va etnik uyushma sifatida davlat tuzilmasining muhim tarkibiy qismi hisoblangan. Shu sababli, davlat tarkibidagi har bir qabilaning son jihatdan katta yoki kichik bo‘lishidan qat’iy nazar, uning davlat faoliyatidagi ishtiroki inobatga olinishi zarur.

Bu esa Qoraxoniylar davlati etnik tarkibini o‘rganishda qabilalar masalasiga siyosiy hokimiyat va etnik makon o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik nuqtai nazaridan yondashish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Vaholanki, Qoraxoniylar kabi yirik davlatning vujudga kelishi va rivojida bir yoki ikki qabilaninggina ishtiroki bo‘lmagan. Dastlab mazkur siyosiy tuzilma qabilalar ittifoqi shaklida qaror topgan bo‘lib, keyinchalik unga *yag‘mo*, *arg‘u*, *tuxsi* va boshqa ko‘plab turkiy qabilalar qo‘shilishi natijasida ittifoqning ham son jihatdan, ham siyosiy-ijtimoiy nufuzi oshib bordi. Ana shu jarayonlar zahirida Qoraxoniylar davlati shakllanib, mustahkam davlat tuzilmasiga aylandi. Yuqorida qayd etilgan har bir qabilaning tarixiy yo‘li ushbu jarayonlarni yaqqol namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, Qoraxoniylar davlati turkiy qabilalarning o‘zaro siyosiy ittifoqi va uyushmasi asosida tashkil topgan. Uni ma’lum bir qabilaning tarixi bilan bog‘lab izohlash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Albatta, davlat tarkibida ayrim qabilalarning nufuzi yuqori bo‘lgan, biroq davlatning yashovchanligi, siyosiy barqarorligi va harbiy-iqtisodiy qudrati

uning tarkibidagi barcha qabilalarning o'zaro hamkorligi va manfaatlar uyg'unligi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Davlat tarkibidagi qabilalar soni va nufuzining ortishi, shuningdek, Movarounnahrning o'troq aholisi bilan etnik-madaniy va iqtisodiy aloqalarning kuchayishi natijasida etnik konsolidatsiya jarayonlari jadallashdi. Bu esa davlat boshqaruv tizimida ham muhim o'zgarishlarni taqozo etdi: endilikda boshqaruv faqat alohida qabilalar manfaatiga emas, balki hududda yashovchi ko'chmanchi va o'troq aholining umumiy manfaatlariga tayana boshladi.

Demak, Qoraxoniylar davlati qarluq xoqonlari boshchiligida shakllangan ko'p qabilali siyosiy uyushma sifatida o'z taraqqiyoti davomida Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Movarounnahr hududlaridagi ko'chmanchi va o'troq aholini yagona siyosiy makon doirasida birlashtirdi. Davlat tarkibidagi ayrim qabilalar kuchli etnik-madaniy jarayonlar ta'sirida mahalliy aholiga singib, o'z etnik nomlarini yo'qotgan bo'lsalar-da, mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojida muhim o'rin tutib, tarixiy jarayonlarda faol ishtirok etdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Allabergenov, M., Mustafaeva, S., Ziyamukhamedov, J., Yusupov, S., Khalimova, F., Madrahimova, G., ... & Sattorova, Z. (2024). Intelligent Educational Environments and Ubiquitous Computing for Continuous Learning and Digital Literacy Development. *J. Wirel. Mob. Networks Ubiquitous Comput. Dependable Appl.*, 15(4), 179-191.
2. B. Zokirov, A. Madraimov, N. Alimukhamedova, D. Allayarov, U. Qushnazarova and Z. Sattorova, "Classifying Historical Events Using Support Vector Machines (SVM) and Decision Trees," *2025 International Conference on Computational Innovations and Engineering Sustainability (ICCIES)*, Coimbatore, Tamilnadu, India, 2025, pp. 1-6, doi: 10.1109/ICCIES63851.2025.11032852.
3. Bekhzod, Z. (2025, December 19). ЭТНОТОПОНИМЛАРНИ ТАДҚИҚ ЭТИШГА ДОИР ФАНЛАРАРО ЁНДАШУВЛАР ХУСУСИДА. Historical realities and philosophical ideals: dialogues between disciplines. Historical realities and philosophical ideals: dialogues between disciplines, Uzbekistan, Tashkent. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17985099>
4. Закиров, Б. (2022). Этнонимы и этнотопонимы в узбекских ханствах в зарубежных источниках, датируемых 19 веком. Актуальные проблемы истории Узбекистана, 1(1), 293-301.
5. Зокиров, Б. (2021). Этнотопонимы, связанные с Хивинским ханством в зарубежных травелогах (на примере источников XIX века). Восточный факел, 2(2), 99–107. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/eastern-torch/article/view/15142>

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

6. Зокиров, Б. И. (2022). XIX АСРГА ОИД ХОРИЖ МАНБАЛАРИДА ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИДАГИ ЭТНОАНТРОПОНИМЛАР. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(2), 73-80.
7. Зокиров, Б. И. Ў. (2021). Рус ва хориж сайёҳларининг сафарномаларида Хива хонлигига оид айрим этнонимларнинг ёритилиши (XIX аср манбалари мисолида). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1), 351-356.
8. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2017. –488 б.
9. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. – 499 б.
10. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1961. – 429 б.
11. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1963. – 464 б.
12. Маҳмуд Қошғарий. Девони луғотит турк. Индекс-луғат. – 496 б.
13. Маҳмудов Б.Ҳ. Қорахонийлар давлатчилиги тизимининг хусусиятлари. –Дисс. тар. фан. номзоди. –Тошкент, 2010. –138 б.
14. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент: Шарқ, 2001. –Б. 464.
15. Mahmud Kaşğarinin “Divani lügät-it-türk” əsərində etnonimlər, Bakı, 2009, “GARİSMA” MMC, 110 s.
16. Qo'ldashev S. “O'zbek davlatchiligi tarixi: “Devoni lug'otit turk” davlat boshqaruvi bo'yicha muhim manba. –Diss. tar. fan bo'yicha falsafa doktori. –Toshkent, 2025. – 177 b.
17. Zokirov, B. (2024). THE ROLE OF NATIONAL-CULTURAL TRADITIONS AND INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN THE DEVELOPMENT OF ETHNO TOURISM. *Science and innovation*, 3(Special Issue 46), 794-796.
18. Zokirov, B. I. U. (2021). Works of foreign tourists visiting Central Asia in the XIX century as a source in the study of regional ethnotoponyms. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY*, 2(10), 33-38.

MUNDARIJA

KIRISH SO‘Z.....	3
------------------	---

BIRINCHI KENGASH

QORAXONIYLAR DAVRI TARIXI, DAVLATCHILIGI VA BOSHQARUVI

<i>Doniyorov A.</i> Qoraxoniylar davri tarixshunosligi masalalari.....	5
<i>Boboyorov G’.</i> Qoraxoniylar tarixi bo‘yicha yangi ma’lumotlar: Dod-bek bitigi, “Nasabnoma”lar.....	16
<i>Ekber Necef.</i> Dunya tarihi acısından Karahanlılar`in önemi.....	29
<i>Ateş Hamza.</i> Hybrid legitimacy and plural governance: the Karahanli state tradition in comparative perspective.....	39
<i>Saidov Sh.</i> Xorazmshoxlar-Anushteginlar va Qoraxoniylar: davlatlararo munosabatlar tarixidan.....	60
<i>Alimova R.</i> Qoraxoniylar va Somoniylar o‘rtasidagi munosabatlar.....	66
<i>Tuba Tombuloğlu, Djumaniyazova F.</i> Karahanlı siyasi düşüncesinde “Kara” kavramının anlam katmanları.....	74
<i>Qozoqov T.</i> Sharqiy Qoraxoniylar naymanlar hukmronligi ostida.....	82
<i>Qodirov Z.</i> Qoraxoniylar va Saljuqiylar davlat boshqaruv tizimi: qiyosiy tahlil.....	93
<i>Zokirov B.</i> Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyoning turkiy qabilalari etnogeografiyasiga doir ba’zi mulohazalar.....	101
<i>Muminov U.</i> Alp Arslon va Malikshoh davrida Saljuqiylar-Qoraxoniylar aloqalari: raqobat va hamkorlik.....	112
<i>Kuldashev S.</i> The council in the state administration of the Karakhanids (based on dīwān lughāt at-turk).....	123
<i>Boyto‘rayev S., Ravshanova M.</i> Qoraxoniylar davrida siyosiy jarayonlar, ma’naviy meros va sivilizatsiyaviy o‘zgarishlar.....	128
<i>Hamidova N.</i> Symbols of sovereignty in the Karakhanid and Seljuk empires within the tradition of turkic-islamic statehood.....	135
<i>Bo‘riyev I.</i> Qoraxoniylar sulolasi boshqaruvi chog‘ida qo‘shin.....	145
<i>Rajapov P.</i> XI asr I choragida Movarounnahrda Qoraxoniylar va Saljuqiylar sulolalari manfaatlarining to‘qnashuvi	155

IKKINCHI KENGASH

QORAXONIYLAR DAVRIDA ILM-FAN VA MADANIYAT

<i>To‘xliyev B.</i> Qoraxoniylar davri ilm-fani Yusuf Xos-Hojib talqinida.....	161
<i>Mashhuraxon Adiljon.</i> Alp Er To‘nga timsoli turkiy xalqlar nomoddiy madaniy merosining manbai sifatida.....	174
<i>Salijanova G.</i> Qoraxoniylar hukmronligi davridagi oliy ta’lim maskanlarining tarixiy tahlili.....	180
<i>Toshova Sh.</i> Qoraxoniylar hunarmandchiligida tarixiy xotiraning aks etishi.....	195

